

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MAMLAKATSHUNOSLIK
TERMINLARINING MA'NO TUZILISHI: QATLAMLI SEMANTIKA,
INSTITUSIONAL FREYM VA KONTEKSTGA BOG'LIQLIK****Mahmudova Lobar Fazliddin qizi**

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Xorijiy til va adabiyoti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) Shukurova Bahor Boltayevna

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida mamlakatshunoslik terminlarining ma'no tuzilishi izohlanadi. Mamlakatshunoslik atamalari (davlat boshqaruvi, hududiy bo'linish, tarixiy hodisa, ijtimoiy institut, ta'lim va madaniy amaliyotlar bilan bog'liq nomlar) semantik jihatdan "oddiy leksika"dan farq qiladi: ular ko'pincha institusional mazmun, tarixiy qatlam va madaniy ssenariyni bir paytda olib yuradi. Terminologik ish bo'yicha ISO 704 umumiy prinsiplar orasida narsa–tushuncha–ta'rif–belgilash aloqalarini ko'rsatadi, bu mamlakatshunoslik terminlarida ma'noni "faqat tarjima" emas, "tushuncha modeli" orqali tiklash zarurligini bildiradi. ISO 1087 esa terminologiya sohasida ishlatiladigan asosiy atamalarni standartlashtirib, qiyosiy tadqiqotda metatil barqaror bo'lishi kerakligini ta'minlaydi. Mahalliy qiyosiy ishlarda mamlakatshunoslik terminlari milliy madaniyat, tarix va siyosiy tuzum bilan uzviy bog'liq ekani, shu sababli ekvivalentlik tez-tez darajalarga ajralishi ta'kidlanadi. Natijada maqolada ma'no tuzilishi uch qavatli modelda tavsiflanadi: yadroviy denotatsiya (nima?), institusional freym (qanday tizimda?), hamda pragmatik-diskursiv yuk (qayerda va qanday ohangda?). Didaktik nuqtayi nazardan esa mamlakatshunoslik terminlari interkultural kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi resurs sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: mamlakatshunoslik terminlari, ma'no tuzilishi, denotatsiya, freym semantikasi, pragmatika, ekvivalentlik, realia, terminologiya, ingliz tili, o'zbek tili, interkultural kompetensiya.

Kirish. Mamlakatshunoslikka oid terminlar bilan ishlaganda ko'p tadqiqotlar "tematik ro'yxat"dan boshlaydi: siyosiy institutlar, tarixiy davrlar, ma'muriy birliklar, ta'lim tizimi, milliy bayramlar, ramzlar va hokazo. Biroq ro'yxat ilmiy natija emas. Ilmiy savol boshqa: atama ma'nosi qanday tuzilgan, u qaysi semantik komponentlarni birlashtiradi, qaysi komponentlar tarjimada yo'qoladi, qaysi komponentlar kontekstga qarab faollashadi? Mamlakatshunoslik terminlari ko'pincha referentni ko'rsatish bilan cheklanmaydi; ular "tizim"ni ham chaqiradi: masalan, "parlament", "county", "mahalla" singari birliklar biror predmet nomi emas, balki ijtimoiy boshqaruv modeli,

huquqiy vakolat, rol taqsimoti, rasmiy jarayonlar majmuasidir. Mahalliy qiyosiy maqolalarda mamlakatshunoslik terminlari milliy madaniyat, tarix, siyosiy tuzum va ijtimoiy muhit bilan bogʻlanganligi alohida urgʻulanadi; bu esa semantik tahlilda madaniy-institutsional qatlamni ajratish majburiy ekanini koʻrsatadi.

Nazariy tomondan muammo shunday ifodalanadi: mamlakatshunoslik terminlarining maʼnosi “lugʻaviy izoh”dan kattaroq boʻlgani sabab, ularni oʻrganish konseptual modellashtirishni talab qiladi. ISO 704 terminologik ishni tashkil etishda tushuncha tizimlari va taʼrif tuzish mezonlarini berib, atama bilan uning mazmuni oʻrtasidagi bogʻlanishlar tartibga solinishini koʻrsatadi. ISO 1087 esa terminologiya fanida ishlatiladigan bazaviy tushunchalarni bir xilda talqin qilishga xizmat qiladi. Bu ikki standartning birga olinishi mamlakatshunoslik terminlarini “soʻzlar” emas, “tushuncha birliklari” sifatida koʻrishga yoʻl ochadi.

Maqolaning maqsadi ingliz va oʻzbek mamlakatshunoslik terminlarining maʼno tuzilishini qatlamlar boʻyicha ochish va qiyosiy tekshiruv uchun ishlaydigan metodik mezonlarni taklif etishdir. Savollar quyidagicha qoʻyildi: mamlakatshunoslik terminlarining semantik “yadrosi” nimadan iborat? Institutsional va tarixiy komponentlar qanday qoʻshiladi? Kontekst va diskurs maʼnoni qanday “yoqadi” yoki “oʻchiradi”? Ekvivalentlikni baholashda faqat denotatsiya kifoyami yoki freym va pragmatika ham shartmi?

Material va metodlar. Tadqiqot tajriba-sinov emas; u nazariy manbalarni tahlil qilish va qiyosiy semantik modellashtirish shaklida bajarildi. Terminologik tayanch sifatida ISO 704 (terminologik ish prinsiplari va usullari, taʼrif yozish va belgilash masalalari) hamda ISO 1087 (terminologiya boʻyicha bazaviy lugʻaviy standart) sahifalari olindi. Predmet maydonini “mamlakatshunoslik terminlari” sifatida chegaralashda oʻzbek–ingliz qiyosiga bagʻishlangan mahalliy maqola va uning mazmuniy tezislari asos qilib olindi. Didaktik kontekst uchun mamlakatshunoslik (Landeskunde) boʻyicha oʻquv-uslubiy qoʻllanma va “Landeskunde Deutschlands” kabi materiallar mamlakatshunoslik mazmunining taʼlimiy tizimga qanday joylashishini koʻrsatish uchun ishlatildi. Interkultural yondashuvni asoslashda Kramersch hamda Byramning til-madaniyat va interkultural kompetensiya haqidagi asarlari (Google Books yozuvlari) tayanch boʻldi. Realia va madaniy xos birliklar masalasi uchun realia haqidagi qisqa nazariy matn hamda realia tarjimai muammolarini muhokama qilgan maqola jalb qilindi, chunki mamlakatshunoslik terminlari koʻpincha termin va realia chegarasida turadi.

Analitik protsedura uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda maʼno tuzilishi uchun qatlam modeli tanlandi: denotativ qatlam (referent), tizim qatlam (institut/freym), va qoʻllanish qatlam (registr, niyat, diskurs). Ikkinchi bosqichda ingliz

va o'zbek birliklari o'rtasidagi moslikni baholash uchun uch mezonli tekshiruv joriy qilindi: "nima haqida?", "qaysi tizim ichida?", "qaysi vaziyatda?". Uchinchi bosqichda ushbu modelning o'qitish va tarjimada qanday ishlashini ko'rsatadigan metodik xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Tahlil mamlakatshunoslik terminlarining ma'no tuzilishi oddiy "bir komponentli" emasligini, aksincha, bir nechta semantik qatlam birikmasidan tuzilishini ko'rsatdi.

Birinchi natija: mamlakatshunoslik terminida denotatsiya ko'pincha "tur" emas, "institut"ni bildiradi. ISO 704 terminologik ishda narsa va tushuncha o'rtasidagi aloqalarni, shuningdek ta'rif va belgilash bilan bog'liq bog'lanishlarni tushuntirishi bevosita shuni anglatadi: termini aniqlashda avval tushuncha modelini aniq qilish kerak. Masalan, "district", "region", "county" kabi birliklar oddiy joy nomi emas; ularning semantik yadrosida ma'muriy vakolat, boshqaruv darajasi, huquqiy maqom bor. O'zbek tilidagi "viloyat", "tuman", "mahalla" ham xuddi shunday: bir so'z hududni bildiradi, lekin hudud bilan birga boshqaruv mexanizmini ham chaqiradi. Mahalliy qiyosiy maqola mamlakatshunoslik terminlarining siyosiy tuzum va ijtimoiy muhit bilan bog'liqligini alohida ta'kidlagani aynan shu "institut semasi"ni tasdiqlaydi.

Ikkinchi natija: tarixiy qatlam ko'plab mamlakatshunoslik terminlarida ma'no tarkibiga kiradi va variantlilikni keltirib chiqaradi. ISO 1087 terminologik metatilni standartlashtirishi qiyosiy tadqiqotda "variant", "sinonim", "belgilash" kabi tushunchalarni aniq ajratish zarurligini eslatadi. Mamlakatshunoslikda tarixiy nomlar, yangi nomlar, qisqartmalar, norasmiy atalishlar bir konsept atrofida to'planadi; shuning uchun "ma'no tuzilishi"ning bir qismi sifatida "nomlar qatlamini" ham ko'rish kerak. Masalan, bir davrda ishlatilgan siyosiy atama keyingi davrda boshqa semantik urg'u bilan qayta tirilishi yoki faqat tarixiy registrda qolishi mumkin. Bu hodisa qiyosda ayniqsa seziladi: ingliz matnida arxaik birlik stilistik signal bo'lsa, o'zbek matnida uning muqobili rasmiy-neytral bo'lib ketishi ehtimoli bor.

Uchinchi natija: madaniy ssenariy (amaliyot) komponenti terminning "ikkinchi semantik yadrosi" bo'lib, u ko'pincha realia bilan tutashadi. Realia haqidagi nazariy matnda realia madaniyatga xos birliklar ekanligi, ular terminologiyadan farq qilishi, va tarjimada muammoli bo'lishi mumkinligi aytiladi. Mamlakatshunoslik terminlari ichida aynan shunday birliklar ko'p: bayramlar, marosimlar, an'anaviy institutlar, kundalik ijtimoiy amaliyotlar. Shuning uchun ularning ma'no tuzilishida "ssenariy" (qanday qilinadi, kim qatnashadi, qaysi me'yor bilan) elementlari ajralmas qism bo'ladi. "The problem of translating realia" maqolasida ham realia turli madaniy farqlar sabab noto'g'ri tarjima qilinish ehtimoli borligi va yechimlar kontekstga bog'liqligi aytiladi. Bu mamlakatshunoslik terminlarini qiyosiy tahlilda "kontekst

talabi”ni kuchaytiradi: ta’rifni berish yetarli emas, ishlatilish ssenariyini ham ko’rsatish kerak.

To’rtinchi natija: pragmatik qatlam (registr va kommunikativ vazifa) mamlakatshunoslik terminlarida semantik “filtr” vazifasini bajaradi. Bir xil termin turli diskurslarda turli maqsad bilan ishlatiladi: darslikdagi ta’riflovchi uslub, diplomat yoki rasmiy matndagi normativ uslub, ommaviy axborotdagi qisqa va ta’sirchan uslub, turizm matnidagi reklama uslubi. Landeskunde bo’yicha o’quv-uslubiy qo’llanmada mamlakatshunoslik mazmuni ta’lim jarayonida tizimli berilishi ko’zda tutiladi; bu ta’limiy diskursning o’z registri borligini bildiradi. Demak, termin ma’nosining bir qismi “qayerda ishlatiladi?” degan savolga bog’liq.

Beshinchi natija: qiyosiy ekvivalentlikni baholashda “denotatsiya” ko’pincha yetmaydi; freym va pragmatika mos kelmasa, ekvivalentlik “shartli” bo’lib qoladi. Mahalliy qiyosiy manbalarda mamlakatshunoslik terminlarining lingvomadaniy xususiyati ajratilgani shu fikrni kuchaytiradi: milliy tarix va ijtimoiy muhit farqli bo’lgani sabab terminlarning semantik hajmi ham bir xil bo’lavermaydi.

Muhokama. Olingan natijalar mamlakatshunoslik terminlarining ma’no tuzilishini tahlil qilishda uchta “qattiq” talablarga olib keladi.

Birinchi talab: termini “tushuncha modeli” bilan birga yuriting. Aks holda, siz faqat nomlarni qiyoslab qo’yasiz. ISO 704 terminologik ishda tushuncha tizimlari va ta’riflar muhimligini ko’rsatgani bevosita shuni anglatadi: mamlakatshunoslik terminlari uchun konsept tizimini qurmasdan turib, semantik tuzilma bo’yicha xulosa chiqarish xavfli. Amaliy jihatdan bu shunday: “X” atama uchun minimal ta’rif (jins + farqlovchi belgi), uning sistemadagi o’rni (qaysi institut, qaysi daraja), va ishlatilish doirasi (qaysi matn turi) yozilmasa, qiyosiy jadval albatta chalg’itadi.

Ikkinchi talab: termin va realiani ajratishni o’rganing, lekin ularning kesishishini ham tan oling. Realialar haqidagi matnda realia va terminologiya bir xil emasligi aniq aytiladi. Mamlakatshunoslikda esa “chegara holatlar” ko’p: masalan, biror institut nomi bir tomondan termin (umumlashtirilgan tushuncha), boshqa tomondan realia (muayyan madaniyatga xos ko’rinish) bo’lib qoladi. Shu sababli ekvivalentlikni tekshirishda ikki savol ketma-ket berilishi kerak: “tushuncha o’xshashmi?” va “mazkur jamiyatda qanday ishlaydi?”. Realialar tarjimasini bo’yicha maqola ham aynan kontekst va yechimlar bog’liqligini urg’ulaydi.

Uchinchi talab: didaktik maqsadni tahlilga kiritmasangiz, mamlakatshunoslik terminlari bo’yicha semantik tadqiqot “kabinet nazariyasi” bo’lib qoladi. Kramsch til o’rganishda madaniy bilimni kommunikativ kompetensiyaning tarkibi sifatida ham, mustaqil ta’limiy maqsad sifatida ham ko’rishni taklif qiladi; bu mamlakatshunoslik terminlari “yod olinadigan ma’lumot” emasligini bildiradi. Byram esa interkultural

kommunikativ kompetensiyani ta'riflash, rejalash va baholashni muhim deb ko'radi; bu mamlakatshunoslik terminlari bo'yicha ishlarda "qo'llash ssenariyi"ni ko'rsatish talabini kuchaytiradi.

Endi sizning "har bir so'zi farqli bo'lsin" talabingizga mos eng kichik amaliy yechim: oldingi maqolalarda ko'pincha "manbalar ro'yxati" markazda turadi; bu safar esa markazga "ma'no qatlamlari" qo'yildi. Ya'ni tadqiqotning asosiy natijasi — bibliografiya emas, semantik konstruktsiya modeli. Agar siz dissertatsiyada yoki maqolada haqiqiy ilmiy yangilik ko'rsatmoqchi bo'lsangiz, aynan mana shu modelni (denotatsiya + freym + pragmatika) kamida 20–30 termin juftligi ustida amalda qo'llab, har bir juftlikda qaysi qatlamda moslik uzilishini ko'rsating. Shunda qiyosiy tahlil "so'z topish"dan "mazmun tekshirish"ga aylanadi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillarida mamlakatshunoslik terminlarining ma'no tuzilishi ko'p qatlamli bo'lib, uni birgina lug'aviy izoh bilan tushuntirib bo'lmaydi. Terminologik yondashuv (ISO 704 va ISO 1087) ma'noni tushuncha va ta'rif orqali tartibga solishni talab qiladi. Mahalliy qiyosiy tadqiqotlar mamlakatshunoslik birliklarining madaniy-tarixiy bog'liqligini ko'rsatib, ekvivalentlikda "darajali moslik" holati tez-tez uchrashini tasdiqlaydi. Realia bo'yicha manbalar esa mamlakatshunoslik maydonida termin va realia tutashishi sabab kontekst talabining kuchli ekanini ko'rsatadi. Didaktik nuqtayi nazardan, Kramsch va Byram ko'rsatganidek, mamlakatshunoslik terminlari interkultural kompetensiyani shakllantirishda ishlatiladigan resurs bo'lib, ularni tahlil qilishda qo'llash vaziyati ham hisobga olinishi shart. Shunday qilib, semantik tahlil uchun eng barqaror usul — termini uch qavatda tekshirish: referent mazmuni, institutsional-madaniy freymi, va diskurs-pragmatik qo'llanishi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods.
2. ISO 1087:2019. Terminology work and terminology science — Vocabulary.
3. Tairova M. A. O'zbek va ingliz tillaridagi mamlakatshunoslik terminlarining leksik-semantik va lingvomadaniy qiyosi (maqola sahifasi).
4. Inlibrary platformasi: mamlakatshunoslik terminlari bo'yicha qiyosiy tahlil (sahifa).
5. REALIA (culture-specific items haqida qisqa nazariy matn, PDF).
6. The problem of translating realia (realia tarjimasi muammolari, PDF).